

Лідія ЦИМБАЛІСТА

Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника

Функції пасивних конструкцій в українській та німецькій мовах

Вживання активних та пасивних конструкцій ґрунтується на протиставленні станових форм, що виражають співвідношення агенса-діяча зі граматичним підметом¹ і дозволяють мовцеві описувати дійсність із різних позицій².

В українській мові в парадигмі пасивного стану переважно розрізняють три форми: пасивну форму, що утворюється за допомогою постфікса *-ся* від дієслів недоконаного виду дійсного способу, пасивні дієприкметники та предикативні форми на *-но/-то*³.

У німецькій мові під пасивом розуміють форму дієслова, що утворюється поєднанням допоміжних дієслів *werden* або *sein* і дієприкметника II основного дієслова. Цим двом конструкціям також присвоєно інтенціонально мотивовані позначення пасив процесу (*Vorgangspassiv*) та пасив стану (*Zustandspassiv*)⁴.

Граматисти досліджують пасивні висловлення у двох аспектах: 1) щодо структури – якою мірою пасивні конструкції є синтаксичними парафразами активних; 2) щодо визначення прагматичних функцій пасиву, його смислу в контексті семантичної еквівалентності активних і пасивних пропозицій⁵. Аналізуючи можливості вживання пасивних конструкцій, вважаємо за потрібне враховувати не тільки трансформаційні властивості опозиції „актив-пасив”, а й різні інтерпретації пасиву, розглядати його як засіб, що дозволяє уникати згадування причин дії чи процесу, трактувати певну ситуацію з різних точок зору, модифікувати структуру тексту.

¹ Українська мова: Енциклопедія, Київ 2004, с. 638.

² О. Moskalskaja, *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, Moskau 2004, s. 124.

³ К. Городенська, *Категорія стану в українській мові: проблема статусу та структури* [в:] *Мова у дзеркалі особистості*, Івано-Франківськ 2013, с. 160.

⁴ О. Rösch, *Untersuchungen zu passivwertigen Funktionsverbgefügen im Deutschen der Gegenwart*, Hamburg 1994, s. 27.

⁵ P. Schlobinski, *Funktionale Grammatik und Sprachbeschreibung*, Opladen 1992, s. 167.

Вибір пасивних конструкцій залежить від констекстуальних чинників, таких, як перспектива мовця та структура дискурсу. Так, для оповіді характерною є орієнтованість на дію, автор переймає позицію протагоніста, на що вказує агенс-аргумент. Послаблення його впливу означає, відповідно, послаблення значення протагоніста та фокусування уваги на інших персонажах, що перебиває орієнтованість на дію⁶. Розглянемо окремі функції пасивних конструкцій детальніше.

П. Радтке вбачає причину контрверсійності у сфері трактування пасиву в тому, що він не лише формально реалізується різними способами, а й може виконувати різні функції. Дослідниця згадує три потенційні функції пасиву, запропоновані Т. Гівонном: топікалізацію/тематизацію (*clausal topic assignment*), імперсоналізацію (*impersonalization*), детранзитивацію (*detransitivization*)⁷. Вияви цих трьох явищ в українській та німецькій мовах мають суттєві відмінності.

З позицій прагматичної перспективи основною функцією пасиву є дефокусування агенса (*agent defocusing*)⁸. Пасив є одним зі способів забезпечити вираження різних форм тематичної прогресії (поєднання тем у тексті, що виступає його каркасом⁹). У активних реченнях суб'єкт зазвичай співпадає з агенсом та темою. Коли агенс не є тематичним для висловлення, то за допомогою пасивізації на його місце висувається інший тематичний актант, який тоді займає позицію суб'єкта. Синтаксичний суб'єкт у цьому випадку є носієм семантичної функції пацієнта¹⁰.

Для української мови топікалізація не є пріоритетною, оскільки гнучка структура речення дозволяє змінювати позицію, переносити агенс у рему і навпаки без перетворення актив – пасив. А для німецької мови така зміна означає, що пацієнс переноситься на початок речення, оскільки ця позиція є характерною для суб'єкта¹¹. Важливість топікалізації відзначена у роботах, що виділяють, крім семантико-синтаксичної, текстову функцію пасиву, яка забезпечує варіативність висловлення, передбачає економію мовних засобів, включає можливість впливу на співвідношення теми та реми (у межах актуального членування речення), а також виступає характеристикою функціональних стилів (наукового, офіційно-ділового)¹².

Розглянемо детальніше значення пасивних конструкцій у конкретних функціональних умовах. Як в українському, так і в германському мовознавстві пасивні

⁶ *Ibidem*, s. 172–173.

⁷ P. Radtke, *Die Kategorien des deutschen Verbs. Zur Semantik grammatischer Kategorien*, Tübingen 1998, s. 262.

⁸ *Ibidem*, s. 262.

⁹ F. Daneš, *Zur linguistischen Analyse der Textstruktur* [w:] „Folia Linguistica”, № 4, 1970, s. 74.

¹⁰ A. Pitz, *The relation between information structure, syntactic structure and passive* [w:] *Passive, Middle, and Other Voice Phenomena*, Amsterdam 2006, s. 227.

¹¹ *Duden. Die Grammatik*, Mannheim/Zürich 2009, s. 117.

¹² *Ibidem*, s. 174.

конструкції вважаються типовими для науково-технічної літератури, але представлені також і в прозових художніх текстах. Це можна пояснити тим, що для фабульно-сюжетної системи прозового твору, на відміну від поетичного, характерною є розгорнутість та послідовність дії, що дозволяє процесуальним пасивним конструкціям передати факти, не забарвлюючи текст стилістично¹³.

Окремі дослідники дотримуються думки, згідно з якою часте вживання пасивних дієслівних форм не типове для української мови, народно-розмовному варіанту якої властиві динамізм та сконденсованість думки, що виражається через вибір активних форм. Уживання пасивних конструкцій, натомість, відбувається під впливом російської книжної мови¹⁴.

І. Вихованець описує пасивні форми дієслова з постфіксом *-ся* як такі, які характерні для російської мови та майже відсутні в українській¹⁵. З. Куньч уважає навіть, що пасивні форми з постфіксом *-ся* є помилковими, отож необхідно будувати узагальнено-особові речення за допомогою дієслів першої (т. зв. форм „множинної скромності”, „авторського ми”) та третьої особи множини¹⁶.

У сучасних художніх текстах можна спостерігати тенденцію до нівелювання пасивних форм з постфіксом *-ся*. К. Городенська відносить їх до крайньої периферії парадигми¹⁷. Можна погодитися з критикою конструкцій зі вживанням агенса-діяча в орудному відмінкові, які краще замінити предикатами, вираженими пасивними дієприкметниками або предикативними формами на *-но/-то* без вказівки агенса, та відмова від пасивних форм із постфіксом *-ся* видається надто радикальною, адже такі предикати в українській мові послідовно виражають семантику пасиву процесу, напр.: *Він наповнив склянку, хлопнувши вином на білий вовняний килим. На обличчі читалася відраза* (Г. Вдовиченко). Предикат *читалася* вказує на те, що вираз відрази на обличчі людини можна було побачити впродовж певного часу після того, як вона випадково розлила вино.

Можна передбачити, що відмова від пасивних форм процесу обмежить вибір приступних засобів семантико-синтаксичного варіювання у висловленні, звузить парадигму категорії стану в цілому, спричиняючи втрату важливої ланки трансформації актив – пасив.

Наступний аспект – імперсоналізація – полягає у зниженні рангу агенса/суб'єкта активного висловлення. Можливість опустити агенс є важливою відмінною

¹³ С. Никифоров, *Пассив в структуре немецкого поэтического текста (на примере стихотворений И. В. Гете)* [в:] „Ученые записки Петрозаводского государственного университета”, № 7, 2015, с. 44.

¹⁴ З. Куньч, *Уникання пасивних дієслівних конструкцій як елемент культури української мови* [в:] „Український смисл”, № 1, 2012, с. 44.

¹⁵ І. Вихованець, *Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови* [в:] „Українська мова”, 2012, № 2, с. 9.

¹⁶ З. Куньч, *Op. cit.*, с. 46.

¹⁷ І. Вихованець, К. Городенська, *Теоретична морфологія української мови*, Київ 2004, с. 243.

ознакою пасиву на противагу активу, де вона має вирішальне значення при виборі пасивної конструкції мовцем і вважається основною комунікативною функцією пасиву. Серед причин уникання прямої вказівки на агенс можна виділити наступні¹⁸:

1. Агенс уже згадувався у тексті раніше, тому повторне вживання є зайвим. У цьому випадку відсутність агенса є засобом імпліцитної побудови тексту. Так, С. Папе-Мюллер стверджує, що еліпси з випущеним агенсом є головною характеристикою пасивних висловлень і основним мотивом для їх вибору¹⁹. Напр.: 1) *Ну, німці проскочили на мотоциклах, на машинах, тоді привезли коменданта, зігнали всіх нас до колгоспної контори, той і оголосив: колгосп залишається й надалі, тільки без назви, усе майно, взяте в колгоспі, слід негайно повернути, хто цього не зробить, **буде повішений*** (П. Загребельний); 2) *Miranda zuckte die Schultern. „Ich lasse deinen Bruder schlafen. Du musst dafür sorgen, dass er **geweckt wird**“* (С. Funke).

У прикладі (1) немає потреби уточняти, хто саме виконуватиме погрозу, оскільки владу приймати такі рішення має комендант, привезений німцями, якому і належать наведені слова. У прикладі (2) згадуються три дійові особи: Міранда, хлопець та його брат. Міранда нагадує хлопцеві, що той мусить потурбуватись про те, щоб брат прокинувся вчасно. Хоча в пасивній конструкції агенс не вказаний, у читача не виникає сумнівів, хто саме будитиме сплячого.

2. Агенс невідомий або відомий лише в загальних рисах, але не може бути конкретно названий, напр.: 1) *Ті небораки були викликані до урядника, і гадки не маючи, якої слави вони зажили на глині, їм пригрозили реквізувати глинище на користь казни, а їх самих справити до ведмедів, коли вони не припинять червоної агітації* (В. Земляк); 2) *Potenzielle Adoptiveltern und die damit verbundene Chance auf eine gesicherte Zukunft für die von uns betreuten Kinder **werden** lediglich genau **geprüft**, ehe wir uns zu einer Vermittlung entschließen* (Е. Aukett).

У прикладі (1) відсутність у двох чоловіків чіткого уявлення про ситуацію, в якій вони опинилися, підкреслюється вибором стилістично маркованого іменника *небораки*. Вибір двочленної пасивної конструкції є доцільним, адже неясно, чи закликав персонажів особисто урядник, чи його підлеглий, а може, вони просто отримали листа. У прикладі (2) описується процес перевірки (*werden geprüft*), яку повинні спочатку пройти потенційні прийомні батьки, щоб переконати службу в тому, що дитина буде забезпечена усім необхідним. Перевірка матиме комплексний характер і до неї залучаться численні установи, подробиці усиновлювачам невідомі, тому агенс не зазначається.

3. У центрі висловлення знаходиться вказівка на власне дію, її наслідки, значення для пацієнса та оточення, в той час як агенс-діяч є нерелевантним для оповіді, а його згадування не відповідає комунікативному плану тексту чи

¹⁸ О. Moskalskaja, *Op. cit.*, s. 128.

¹⁹ S. Pape-Müller, *Textfunktionen des Passivs*, Tübingen 1980, s. 234–235.

мовленнєвій стратегії оповідача, напр.: 1) *Самі ноги у Кліма були налаштовані до коня, довжелезні й могутні, вони затужавили від глини, яку виносив на собі* (Г. Тютюнник); 2) „*Vielleicht wird mein Papa mal nach Russland versetzt*“, *sagte sie. „Dann werde ich Russisch lernen*” (А. Eschbach).

У прикладі (1) частково внаслідок міцної анатомічної будови, частково як результат тренувань, ноги Кліма сильні та дозволяють йому багато їздити верхи, що корисно для його поточної роботи. У прикладі (2) дівчині сподобалися почуті фрази, і вона вирішила, що якщо батька переведуть на роботу у Росію, то вона вивчить мову. Дівчину не цікавить, хто саме видасть наказ про переведення батька, і як це відбуватиметься, важливою є лише можливість вивчити мову в природному середовищі.

Опускання агенса дозволяє досягнути певного стилістичного ефекту, напр., перелічити низку дій без вказівки на тих, хто їх виконує, що надасть змогу підкреслити динаміку зображуваних подій, представити їх як іманентний процес²⁰.

К. Городенська висловлює думку, що трансформація „актив – пасив” забезпечує семантичне перетворення предиката дії на предикат стану, що виражає результат цієї дії. Дослідниця визначає це явище як лексичну деривацію в її модифікаційно-транспозиційному різновиді, прирівнюючи таким чином пасивний стан в українській мові в цілому до німецького *Zustandspassiv*²¹.

Пасив стану в німецькій мові відображає не дію чи процес, а результативний стан. Відчуженість дії від агенса, зокрема, є однією з причин вживання пасиву в наукових текстах²². У процесі перетворення знижується комунікативний ранг агенса на користь пацієнса, що займає позицію формального суб'єкта. Пасивним корелятом перехідних дієслів є пасивні дієприкметники доконаного та недоконаного виду, що вживаються у трикомпонентних та похідних від них двокомпонентних конструкціях²³, напр.: *Зайшов би в ліс, натився води з джерела, попоїв грушок-падалиць... Вони зараз листям прикидані* (Г. Тютюнник). Двокомпонентна конструкція у цьому випадку підкреслює, що результат (*листям прикидані*) є наслідком явища листопаду, що не могло бути виконане свідомим діячем.

Однак у німецькій мові, на відміну від української, пасив стану, внаслідок своєї відчуженості як від агенса, так і від процесу, не припускає наявності агенса навіть в приєднаних групі²⁴. Така конотація є характерною для українських предикативних форм на *-но/-то*, які підкреслюють редуцію функції агенса, а тому вживаються без нього, напр.: *Невдовзі паровика було спалено разом з економією Тисевича, проте Рузин приймак виявився чоловіком діяльним та*

²⁰ О. Moskalskaja, *Op. cit.*, s. 129.

²¹ І. Вихованець, К. Городенська, *Op. cit.*, с. 243.

²² G. Helbig, J. Buscha, *Deutsche Grammatik*, Leipzig, Berlin, München 1991, s. 164.

²³ І. Вихованець, К. Городенська, *Op. cit.*, с. 243.

²⁴ G. Helbig, J. Buscha, *Op. cit.*, s. 182.

відчайдушним (В. Земляк). У цьому прикладі акцентується на тому, що було знищено два важливі господарські об'єкти, їх більше не можна експлуатувати, що матиме негативні економічні наслідки для громади.

Третя функція – детранзитивація – означає, що пасивна конструкція втрачає транзитивність і набуває стативності порівняно з активною. Е. Ляйс розглядає цю проблему в річищі наступної дихотомії: підвищення рангу пацієнса (*Patienshervorhebung*) – зниження рангу агенса (*Agensreduktion*). Ще не вироблено спільної думки стосовно питання, яка саме з цих двох функцій пасиву є первинною, а яка – наслідком²⁵.

Підхід, що представляє пасивну конструкцію як спосіб підсилити значення агенса у висловленні²⁶, може в кращому випадку стосуватися тричленних конструкцій зі вказівкою агенса. Номінативна група суб'єкта з транзитивного речення у такій пасивній конструкції виступає у функції непрямого об'єкта з прийменником *von* або *durch*²⁷, напр.: *Erst recht, als er sich darüber lustig gemacht hatte, dass Grant ständig von seinem Hengst abgeworfen wird* (J. Rick). У цьому прикладі йдеться про повторювану ситуацію, яка описує протиборство між Грантом та його конем. Норовливий характер тварини підкреслюється тим, що згадка про неї як більш активної учасниці взаємодії винесена у рему пропозиції.

Отже, завдяки пасиву мовець може економити мовні засоби, виключаючи нерелевантний агент у двоскладних конструкціях, або, навпаки, переміщуючи агент та предикат в комунікативний центр висловлення (рему) у три- та чотиричленних конструкціях відповідно. Однак конструкції з агентом представлені в меншості і, відповідно, не можуть виступати основою для визначення функцій пасиву в цілому в обох мовах, а в українській вживання агенса в орудному відмінкові взагалі вважається стилістично хибними.

Незважаючи на імпліцитність чи експліцитність агенса в конкретній пропозиції, спільним знаменником для всіх указаних перетворень є те, що пасивні речення неперехідні, що є їх специфічною ознакою. Е. Ляйс робить висновок, що уникнення означеного пацієнса в позиції прямого об'єкта є функцією пасиву, а втрата кореляції „суб'єкт=агент” є вторинним і необхідним наслідком процесу пасивізації. Отже, йдеться про процес детранзитивації, який має на меті уможливити вільний вибір суб'єкта мовцем²⁸.

Окремо відзначаємо потенціал підходу, прихильники якого вбачають у пасиві спосіб змінити перспективу зображення події. Так, С. Куно розглядає це явище в рамках поняття *empathy perspective*. Мовець набуває емпатичної перспективи, щоб описати певну подію або факт. Дослідник стверджує, що,

²⁵ E. Leiss, *Die Verbalkategorien des Deutschen: ein Beitrag zur Theorie der sprachlichen Kategorisierung*, Berlin, New York 1992, s. 84.

²⁶ P. Eisenberg, *Grundriss der deutschen Grammatik*, Stuttgart 1986, s. 143.

²⁷ P. Schlobinski, *Op. cit.*, s. 168.

²⁸ E. Leiss, *Op. cit.*, s. 84–87.

продукуючи висловлення, мовець підсвідомо здійснює приблизно той самий вибір, що й режисер кіно, визначаючи своє місце стосовно подій та явищ, які він прагне зобразити²⁹. С. Куно пропонує ієрархію преференцій, згідно з якою у пасивному реченні мовцеві легше співпереживати з референтом суб'єкта, ніж з референтами інших номінативних груп³⁰.

Отже, можна зробити висновок, що функції пасивних конструкцій в українській та німецькій мові виявляються різним способом, що впливає з семантико-синтаксичних відмінностей між ними. Якщо зниження рангу агенса та детранзитивація є спільними рисами для обох мов, то тематизація/топікалізація, яка вважається основною функцією пасиву, не є очевидною для української мови. Однак саме ця несхожість відкриває перспективи для подальшого контрастивного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

- Вихованець І., *Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови* [в:] „Українська мова”, 2012, № 2, с. 3–10.
- Вихованець І., Городенська К., *Теоретична морфологія української мови*, Київ 2004.
- Городенська К., *Категорія стану в українській мові: проблема статусу та структури* [в:] *Мова у дзеркалі особистості*, Івано-Франківськ 2013, с. 159–166.
- Куньч З., *Уникання пасивних дієслівних конструкцій як елемент культури української мови* [в:] „Український смисл”, № 1, 2012, с. 42–48.
- Никифорова С., *Пассив в структуре немецкого поэтического текста (на примере стихотворений И. В. Гете)* [в:] „Ученые записки Петрозаводского государственного университета”, № 7, 2015, с. 44–48.
- Українська мова: Енциклопедія*, Київ 2004.
- Daneš F., *Zur linguistischen Analyse der Textstruktur* [w:] „Folia Linguistica”, Nr 4, 1970, s. 72–79.
- Duden. Die Grammatik*, Mannheim – Zürich 2009.
- Eisenberg P., *Grundriss der deutschen Grammatik*, Stuttgart 1986.
- Helbig G., Buscha J., *Deutsche Grammatik*, Leipzig, Berlin, München 1991.
- Kuno S., *Functional Syntax: Anaphora, Discourse and Empathy*, Chicago – London 1987.
- Leiss E., *Die Verbalkategorien des Deutschen: ein Beitrag zur Theorie der sprachlichen Kategorisierung*, Berlin, New York 1992.
- Moskalskaja O., *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, Moskau 2004.
- Pape-Müller S., *Textfunktionen des Passivs*, Tübingen 1980.
- Pitz A., *The relation between information structure, syntactic structure and passive* [w:] *Passive, Middle, and Other Voice Phenomena*, Amsterdam 2006, s. 225–248.

²⁹ S. Kuno, *Functional Syntax: Anaphora, Discourse and Empathy*, Chicago/London 1987, s. 204.

³⁰ *Ibidem*, s. 211.

Radtke P., *Die Kategorien des deutschen Verbs. Zur Semantik grammatischer Kategorien*, Tübingen 1998.

Rösch O., *Untersuchungen zu passivwertigen Funktionsverbgefügen im Deutschen der Gegenwart*, Hamburg 1994.

Schlobinski P., *Funktionale Grammatik und Sprachbeschreibung*, Opladen 1992.

У статті розглянуто пасивні конструкції в українській та німецькій мовах, їх функції у формально-синтаксичній та семантичній структурах речення; розглянуто підходи до визначення місця та функцій пасивного стану у текстах; здійснено порівняльний аналіз топікалізації, імперсоналізації та детранзитивації у пасивних конструкціях різних типів на матеріалі сучасних художніх текстів.

Ключові слова: пасивний стан, пасивна конструкція, функція, топікалізація, імперсоналізація, детранзитивація.

FUNCTIONS OF PASSIVE CONSTRUCTIONS IN UKRAINIAN AND GERMAN

The article deals with passive constructions in Ukrainian and German languages, their manifestation in formal syntactic and semantic structures of a sentence, researches approaches to determining the place and functions of the passive voice in texts; provides contrastive analysis of clausal topic assignment, impersonalization and detransitivation in passive constructions of various types as exemplified by the material of modern fiction. The article also describes and illustrates reasons behind an agent defocusing, proves that agent reduction and detransitivation are common features for both languages. Although clausal topic assignment is considered to be the most important function of passive voice in German, its role in Ukrainian is rather dull in comparison, which is in part caused by different syntactic organization of languages under research.

Key words: passive voice, passive construction, function, clausal topic assignment, impersonalization, detransitivation.

zgłoszenie artykułu: 30.06.2017 r.
przyjęcie artykułu do druku: 10.01.2018 r.